

Vol 4 Issue 3 Sept 2014

ISSN No :2231-5063

International Multidisciplinary Research Journal

Golden Research Thoughts

Chief Editor
Dr.Tukaram Narayan Shinde

Publisher
Mrs.Laxmi Ashok Yakkaldevi

Associate Editor
Dr.Rajani Dalvi

Honorary
Mr.Ashok Yakkaldevi

Welcome to GRT

RNI MAHMUL/2011/38595

ISSN No.2231-5063

Golden Research Thoughts Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

International Advisory Board

Flávio de São Pedro Filho Federal University of Rondonia, Brazil	Mohammad Hailat Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken	Hasan Baktir English Language and Literature Department, Kayseri
Kamani Perera Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka	Abdullah Sabbagh Engineering Studies, Sydney	Ghayoor Abbas Chotana Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]
Janaki Sinnasamy Librarian, University of Malaya	Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania	Ilie Pintea, Spiru Haret University, Romania
Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	Xiaohua Yang PhD, USA
Anurag Misra DBS College, Kanpur	George - Calin SERITAN Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences AL. I. Cuza University, Iasi	.....More
Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania		

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India	Iresh Swami Ex - VC. Solapur University, Solapur	Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur
R. R. Patil Head Geology Department Solapur University,Solapur	N.S. Dhaygude Ex. Prin. Dayanand College, Solapur	R. R. Yaliker Director Managment Institute, Solapur
Rama Bhosale Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel	Narendra Kadu Jt. Director Higher Education, Pune	Umesh Rajderkar Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik
Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur	K. M. Bhandarkar Praful Patel College of Education, Gondia	S. R. Pandya Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai
Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai	Sonal Singh Vikram University, Ujjain	Alka Darshan Shrivastava Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar
Chakane Sanjay Dnyaneshwar Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune	G. P. Patankar S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka	Rahul Shriram Sudke Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore
Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)	Maj. S. Bakhtiar Choudhary Director,Hyderabad AP India.	S.KANNAN Annamalai University,TN
	S.Parvathi Devi Ph.D.-University of Allahabad	Satish Kumar Kalhotra Maulana Azad National Urdu University
	Sonal Singh, Vikram University, Ujjain	

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.aygrt.isrj.net

GRT

वसमत तालुक्यातील ग्रामीण वसाहतीचा भौगोलिक अभ्यास

बी. एन. पस्तापूरें , बालाजी आव्हाड

¹सहाय्यक प्राध्यापक, इंदीरा गांधी वरिष्ठ महाविद्यालय, सिडको, नांदेड.
²संशोधक विद्यार्थी : भूगोल विभाग, महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर जि. लातूर.

सारांश :- वस्ती भूगोल ही मानवी भूगोलाची एक महत्वपूर्ण व आधुनिक शाखा आहे. त्यामुळे वसमत तालुक्यातील ग्रामीण वसाहतीचा अभ्यास हा महत्वाचा वाटतो. ग्रामीण वसाहतीच्या वितरणावर प्राकृतिक व आर्थिक घटकांचा प्रामुख्याने प्रभाव पडतो. प्रस्तुत अभ्यासासाठी वसमत तालुक्यातील सर्कलनिहाय ग्रामीण वस्त्यांचा अभ्यास केला असून त्यामध्ये एकूण लोकसंख्या, क्षेत्रफळ, दोन वस्तीमधील अंतर इ. घटकांचा आढावा घेतलेला आहे. तसेच वसाहतीची दर 100 चौ.कि.मी. ला घनता वाढत गेल्यास वसाहतीचे सरासरी क्षेत्र कमी होते. त्याचबरोबर वसमत तालुक्यातील सर्कलनिहाल ग्रामीण वसाहतीची संख्या त्यामध्ये टेभूर्णी (35), गिरगांव (31), वसमत(33), हट्टा(27) व एकूण 153 ऐवढ्या आहेत.

बिजसंज्ञा : वसाहतीची घनता, लोकसंख्या, ग्रामीण वस्ती आणि वस्तीमधील अंतर .

प्रस्तावना :-

वसाहतभूगोल ही मानवी भूगोलाची शाखा असून प्राचीन काळापासून आजपर्यंत मानव समुहाने राहत आलेला आहे. या त्याच्या समुहभावनेतून वसाहतीचा उगम झालेला आहे (पाटील आणि चिताम, 2012). शेती व्यवसायाला प्रारंभ झाल्यापासून मानवी जिवनाला स्थिर स्वरूप प्राप्त झाले आहे (चंदेल, 2009). सर्वप्रथम नद्यांच्या खोऱ्यात सुपीक मृदेच्या क्षेत्राजवळ वस्त्यांचा उगम झाला आहे असे अनेक तज्ञानी म्हटले आहे (मंडल, 1979, खराटे, 2009, कनकुरे व इतर, 2011, नाइकवाडे व इतर, 2011). सुरुवातीला शेती, मासेमारी, वनसंकलन, लाकुडतोड या प्राथमिक व्यवसायांमुळे वरील सर्व वस्त्यांचे स्वरूप ग्रामीण प्रकारचे होते (लंवाडे आणि चौधरी, 2003). तसेच काळाच्या ओघात काही ग्रामीण वसाहतीचा वेगाने विकास घडून येऊन त्यांची कार्यही बदलत गेली. पण त्यांच्या विकासाचा वेग व पातळी सर्व ठिकाणी सारखी नसते. त्यामुळे त्यांचा आकार देखील सारखा नसतो. दोन वस्तीमधील अंतर वाढले की वस्त्यांची घनता कमी होऊन आकार वाढतो. व त्यामुळे वस्तींची घनता व लोकसंख्या सुध्दा बदलते (वेळापूरकर, 2009). प्रस्तुत शोधनिबंधात वसमत तालुक्यातील ग्रामीण वसाहतीचा आकार व घनता यांचा अभ्यास केला आहे.

उद्दीष्टे :

प्रस्तुत शोधनिबंधात वसमत तालुक्यातील ग्रामीण वसाहतीचा आकार व अंतराचा अभ्यास केला असून खालील उद्दीष्टे समोर येतात.

वसमत तालुक्यातील लोकसंख्येनुसार वस्त्यांचे वितरण अभ्यासणे.

सरासरी लोकसंख्या व घनतेचे वितरण अभ्यासणे.

वसाहतीची घनता अंतरानुसार अभ्यासणे.

अभ्यासक्षेत्र :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी हिंगोली जिल्ह्यातील वसमत तालुका निवडला आहे. या अभ्यास क्षेत्राचा अक्षवृत्तीय विस्तार 19°5' ते 19°37' उत्तर व रेखावृत्तीय विस्तार 77°55' ते 77°17' पूर्व या दरम्यान असून तालुक्याचे एकूण क्षेत्रफळ 887.40 चौ. कि.मी. आहे. वसमत तालुक्यात एकुण पाच सर्कल (मंडळ) आहेत त्यामध्ये वसमत, टेभूर्णी, हट्टा, गिरगांव व कुरुंदा यांचा समावेश

होतो. तसेच एकूण 153 ग्रामीण वसाहती असून वसमत हे नागरी वस्ती आहे. अभ्यास क्षेत्राचे सरासरी तापमान 33.40°असून सरासरी पर्जन्य 900 ते 1200 मी.मी. च्या दरम्यान आढळते.

माहिती संकलन व संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये हिंगोली जिल्हा जनगणना अहवाल 2001 नुसार दुय्यम स्वरूपाची माहिती वापरली आहे. त्याचबरोबर जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन (2001)तसेच अनेक शोध निबंधातील संदर्भ व पध्दतीचा वापर प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी केला आहे. संशोधन पध्दतीमध्ये वसाहतीचे अंतर लक्षात घेउन त्यांचे विश्लेषण केलेले आहे. सरासरी अंतर काढण्यासाठी पॉलीष व वलेंटी विनिड यांच्या सुत्राचा वापर केलेला आहे.त्याचबरोबर Arc GIS या सॉफ्टवेअरच्या सहाय्याने वसाहतीच्या वितरणाचा नकाशा तयार केला आहे.

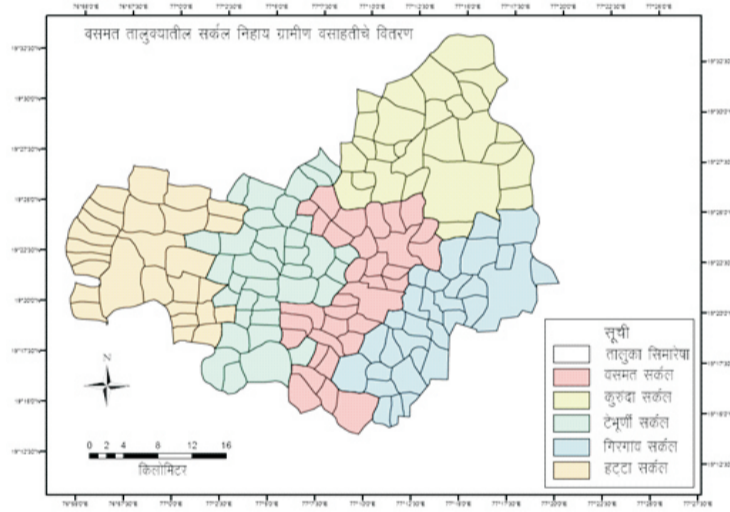
$$\text{सुत्र : } D = \sqrt{A/N}$$

D= वसाहतीतधील सरासरी अंतर

A= तालुक्याचे एकूण क्षेत्रफळ

N=वसाहतीची एकूण संख्या

आकृती क. 1: वसमत तालुक्यातील सर्कल निहाय ग्रामीण वसाहतीचे वितरण

स्त्रोत : हिंगोली जनगणना अहवाल 2011 नुसार

ग्रामीण वसाहतीचे क्षेत्र व घनता:

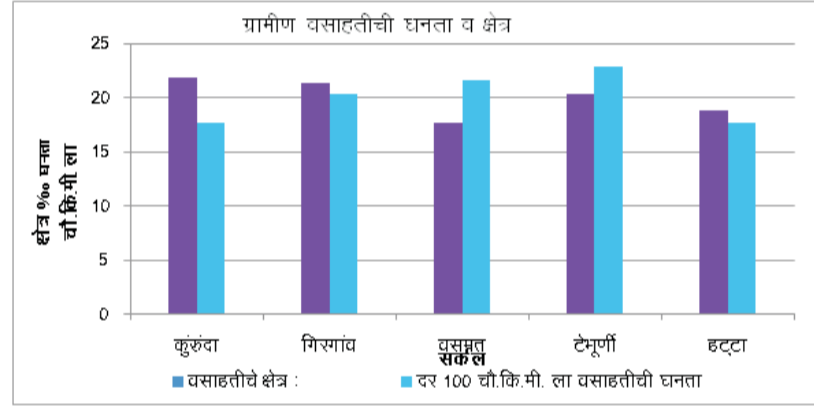
अभ्यासक्षेत्रातील वेगवेगळ्या सर्कलमधील वसाहतीचे सरासरी क्षेत्र व घनता दर 100 चौ.कि.मी. ला किती आहे याचा सर्वप्रथम अभ्यास केलेला आहे. अभ्यास क्षेत्राच्या पूर्वेकडील कुरुंदा आणि पश्चिमेकडील हट्टा सर्कलमध्ये वस्त्यांची घनता सर्वात कमी असून ती 17.65 (दर 100 चौ.कि.मी.) एवढी आहे. त्यामुळे या सर्कलमध्ये दर वसाहतीचे सरासरी क्षेत्र हे सर्वाधिक म्हणजे 21.87:व त्याखालोखाल 18.81%(दर वस्तीचे सरासरी क्षेत्र) आहे.

तक्ता क. 1: वसमत तालुक्यातील ग्रामीण वसाहतीची घनता व क्षेत्र

अ. क्र.	तालुका सर्कल	वसाहतीची संख्या	वसाहतीचे क्षेत्र चौ.कि.मी.	वसाहतीचे क्षेत्र %	दर 100 चौ.कि.मी. ला वसाहतीची घनता
1	कुरुंदा	27	194.06	21.87	17.65
2	गिरगांव	31	189.59	21.36	20.26
3	वसमत	33	156.71	17.66	21.57
4	टेभूर्णी	35	180.13	20.30	22.88
5	हट्टा	27	166.91	18.81	17.65
6	एकुन	153	887.40	100.00	20.00

स्त्रोत : अध्ययन क्षेत्रातून प्राप्त आकडेवारी नुसार

आकृती क. 2: वसमत तालुक्यातील ग्रामीण वसाहतीची घनता व क्षेत्र

स्त्रोत : अध्ययन क्षेत्रातून प्राप्त आकडेवारी नुसार

या सर्कलमध्ये भौगोलिक परिस्थिती अनुकूल असल्यामुळे त्या ठिकाणी वस्त्यांचा विकास झालेला आहे. त्यामुळेच वसाहतीची घनता कमी तर सरासरी क्षेत्र अधिक आढळते. तसेच टेभूर्णी सर्कलमध्ये वसाहतीची सरासरी घनता सर्वाधिक 22.88 (दर 100 चौ.कि.मी.) एवढी आहे. तर याच सर्कलमधील वसाहतीचे सरासरी क्षेत्र मध्यम म्हणजेच 20.30%(दर वसाहतीचे सरासरी क्षेत्र) एवढे आहे. उर्वरित सर्कलचा अभ्यास केला असता वसाहतीची घनता टेभूर्णी सर्कलनंतर वसमत (21.57), गिरगांव (20.26), कुरुंदा आणि हट्टा (17.65) अशी कमी होत गेल्याचे आढळून येते.तर दर वसाहतीचे सरासरी क्षेत्र हे वसमत (17.66), हट्टा (18.81), टेभूर्णी (20.30), गिरगांव (21.36), कुरुंदा (21.87) अशी वाढत गेल्याचे दिसून येते यावरून दर 100 चौ.कि.मी. वस्त्यांची घनता व सरासरी क्षेत्र यांचा परस्पर संबंध असल्याचे लक्षात येते. वस्त्यांची घनता वाढल्यास वस्त्यांचे सरासरी क्षेत्र हे कमी होत जाते. तर वस्त्यांची घनता कमी झाल्यास सरासरी क्षेत्र हे वाढत जाते (तक्ता.1 आणि आकृती 2).

ग्रामीण वसाहतीमधील अंतर :

वसाहतीमधील सरासरी अंतर अभ्यासले असता वसमत सर्कलमध्ये दोन वस्त्यांमधील सरासरी अंतर हे 2.18 कि.मी. एवढे असून ते सर्वात कमी आहे. तर कुरुंदा सर्कलमधील सरासरी अंतर हे 2.68 कि.मी. एवढे असून ते सर्वाधिक आहे (तक्ता 2 व आकृती 3). ज्या ठिकाणी

तक्ता क. 2: वसमत तालुक्यातील ग्रामीण वसाहतीच्या लोकसंख्येनुसार अंतर व क्षेत्र

अ.क.	तालुका सर्कल	वसाहतीचे सरासरी अंतर कि.मी.	दर वसाहतीची सरासरी लोकसंख्या	वसाहतीची सरासरी लोकसंख्या
1	कुंरुंदा	2.68	43920	21.99
2	गिरगांव	2.47	44607	22.33
3	वसमत	2.18	28080	14.06
4	टेभूर्णी	2.27	43423	21.74
5	हट्टा	2.49	39694	19.87
6	एकुन	2.41	199724	100.00

स्त्रोत : अध्ययन क्षेत्रातून प्राप्त आकडेवारी नुसार

सरासरी अंतर कमी होते तेथे वसाहतीचे केंद्रीकरण होते व घनता वाढते. तसेच ज्या ठिकाणी सरासरी अंतर वाढते तेथे वसाहतीचे विकेंद्रीकरण होऊन घनता कमी होते. यावरून वसमत सर्कलमध्ये वसाहतीचे घनता अधिक झालेली आहे. तर कुंरुंदा सर्कलमधील वसाहतीचे केंद्रीकरण होऊन घनता कमी झाल्याचे दिसून येते. त्याचप्रमाणे वसाहतीचे केंद्रीकरण अधिक असेल तर सरासरी अंतर कमी असते व केंद्रीकरण कमी असेल तर सरासरी अंतर अधिक असते. वसमत सर्कलमध्ये वस्त्यामधील सरासरी अंतर वाढल्याने वस्त्यांचे केंद्रीकरण व घनता ही कमी होत गेलेली आहे. वसाहतीमधील सरासरी अंतर टेभूर्णी 2.27, गिरगांव 2.47, हट्टा 2.49, ऐवढे असल्याचे दिसून येते. तसेच वरील सर्कलमध्ये वसाहतीचे केंद्रीकरण व घनता ही कमी कमी होत गेली आहे (तक्ता 2).

निष्कर्ष :

अशा प्रकारे वरील प्रमाणे वसमत तालुक्यातील ग्रामीण वसाहतीच्या अभ्यासावरून असे लक्षात येते की, ज्या सर्कलमध्ये शेतीसाठी अनुकूल जमीन जास्त आहे. त्या सर्कलमधील वसाहतीचे केंद्रीकरण व घनता अधिक आहे. तर शेती योग्य जमीनीचे क्षेत्र जस-जसे कमी होत गेले तसे-तसे केंद्रीकरण व घनता ही कमी होत गेली आहे. यावरून टेभूर्णी सर्कलमध्ये शेतीसाठी सुपीक जमीन जलसिंचन सुविधामुळे वसाहतीची घनता सर्वाधिक असून ती 22.88% तर कुंरुंदा व हट्टा सर्कलमध्ये उंचसखलपणा आणि जलसिंचनाची कमतरता असल्याने वसाहतीची घनता सर्वात कमी असून ती 17.65% आहे. तसेच ज्या वसाहतीचे केंद्रीकरण वाढत गेले त्या वसाहतीची सरासरी लोकसंख्या ही कमी होऊन वसाहतीचे केंद्रीकरणही कमी होत जाते. तर सरासरी लोकसंख्या वाढत जाते. त्यामुळे अनेकदा वसाहतीचा आकार ही वाढत गेल्याचे दिसून येते. तसेच वसाहतीची घनता कमी होते हे स्पष्ट होते. वसाहतीची दर 100 चौ.कि.मी. ला असलेली घनता वाढत गेल्यास सरासरी क्षेत्र ही कमी होते. यावरून ज्या प्रदेशात शेती सारख्या स्थिर व्यवसायाचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते, त्यामुळे त्या प्रदेशात वसाहतीचा आकार लहान व घनता अधिक असल्याचे दिसते.

संदर्भ :

1. Census of India, district Census Handbook, Hingoli district, 2011.
2. Chandel, A. S. (2009): A Geographical study of rural settlement types and factors affecting the rural settlements in Bilaspur district (H.P.), International indexed and refereed research Journal, March, Vol. IV, Issue 42, PP. 1-3.
3. Kankure, K.B., Mankari, M.P. and Pastapure, B.N. (2011): Types of Rural Settlements in Nanded District (MS), International referred research Journal, Feb., 2011, Vol. II, Issue 25, PP. 1-3.
4. Kharate V. B. (2009): "Spatial distribution pattern of rural settlement in the Painganga Valley, Vidarbha Region, Shodh, Samiksha aur Mulyankan, Vol. II, Issue 7 (Aug. 2009), PP. 20-22.
5. Madal, R.B (1979): "Introduction to Rural Settlement", Concept publication, New Delhi.
6. Patil, S.B. and Chittam, R. S. (2012): "Distribution and Growth of Rural Settlements: A case Study of Dhule district (M.S.)", Golden Research Thoughts, Vol. 2, Issue 5, Nov. 2012, PP. 1-4.
7. लंवाडे, एस.एम. व चौधरी, एस.आर. (2003): पूर्णा नदी खोऱ्यातील ग्रामीण वस्त्यांची उत्क्रांती, म.भू.प. पुणे, खण्ड. XVII, अंक. 1, (जाने. -जुलै 2003), PP. 1-10.
8. वेळापूरकर, बी.जी., राठीड, एच.बी., काळगापूर, ए. आणि गोणे, सदानंद (2009): परभणी जिल्ह्यातील ग्रामीण वस्त्यांचा भौगोलिक अभ्यास, शोध, समिक्षा और मुल्याकन, Vol. II, Issue 7, Aug. 2009, PP. 416-417.
9. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, 2011.

बालाजी आव्हड

संशोधक विद्यार्थी : भूगोल विभाग, महाराष्ट्र उदयगीरी महाविद्यालय, उदगीर जि. लातूर.

Publish Research Article International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper, Summary of Research Project, Theses, Books and Book Review for publication, you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed, India

- * International Scientific Journal Consortium
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed, USA

- EBSCO
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Database
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Golden Research Thoughts
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.aygrt.isrj.net